

Socjologiczne dualizmy z perspektywy badań nad rozwojem społeczno-gospodarczym

Sociological dualisms from the perspective of research on socio-economic development

Dorota Mantey

Uniwersytet Warszawski

Wydział Geografii i Studiów Regionalnych

ul. Krakowskie Przedmieście 30, 00-927 Warszawa

d.mantey@uw.edu.pl

Zarys treści. Artykuł ma charakter teoretyczno-koncepcyjny. Jego celem jest wskazanie możliwości wykorzystania dualizmów stosowanych w socjologii w konceptualizacji i operacjonalizacji badań nad rozwojem społeczno-gospodarczym oraz w wyjaśnianiu mechanizmów zmiany społecznej – siły napędowej rozwoju. Artykuł podkreśla rolę struktury oraz podmiotowego sprawstwa w wyjaśnianiu mechanizmów rozwoju, proponuje prowadzenie badań na kilku poziomach jednocześnie w nawiązaniu do dualizmów metodologicznych w socjologii, a także podaje przykłady dychotomicznych kategoryzacji oraz struktur społecznych, pomocnych w zrozumieniu mechanizmów rozwoju. Włączenie dualizmów socjologicznych w rozważania geograficzne nad rozwojem może wnieść nowe spojrzenie na proces projektowania samych badań, triangulację (łączenie różnych metod analizy), a także wnioskowanie. Dzięki ich wykorzystaniu łatwiej będzie podważyć skłonność geografów do formułowania deterministycznych zależności i postrzegania czynników rozwoju jako sterowalnych i kontrolowanych.

Słowa kluczowe: dualizm, socjologia, poziomy analizy, rozwój społeczno-gospodarczy, dychotomiczne kategoryzacje.

Keywords: *dualism, sociology, levels of analysis, socio-economic development, dichotomous categorisations.*

Wstęp

Wyjaśniając mechanizmy funkcjonowania świata społecznie konstruowanego, socjologowie często odwołują się do dualistycznej natury rzeczywistości, budując na niej nie tylko teorie, ale także metodologię badań oraz sposób interpretowania i upraszczania złożonej rzeczywistości. Dualizm w jego najogólniejszej definicji kładzie nacisk na występowanie w czymś dwu wyraźnie odrębnych części czy aspektów, bądź też współwystępowanie dwóch przeciwstawnych elementów, zjawisk czy pojęć (Markowski i Pawelec, 2001, s. 196). Dualizm zakłada nieredukowalność podziału na dwie klasy rzeczy (Stawiński, 2008), podobnie jak: dwubiegunowość, binarność, dychotomia, dychotomiczność, dwojakość, dwoistość, podwójność, parzystość. Jest to zatem niezwykle pojemna kategoria pojęciowa, obejmująca: (1) istniejącą obiektywnie bądź subiektywnie rzeczywistość w postaci opozycyjnych względem siebie elementów bądź cech, które nie mogą współzystawać; (2) dychotomiczną strukturę niektórych zjawisk oraz (3) konstrukty myślowe oparte

na założeniu, że elementy kultury wytworzonej przez człowieka można zrozumieć jedynie zestawiając je ze sobą na zasadzie przeciwieństw i badając różnice pomiędzy nimi, co implikuje określone podejście metodologiczne oraz teoretyczne, a to, z kolei, może skutkować utrwaleniem w świadomości społecznej przekonania o istnieniu w społeczeństwie antagonistycznych celów, grup i klas społecznych oraz nadużywaniem teorii konfliktu przy próbach interpretacji otaczającej nas rzeczywistości. Odwoływanie się do uogólnionych obrazów zbudowanych na binarnych opozycjach może mieć olbrzymią siłę sprawczą, ponieważ ukierunkowuje myślenie o sobie przez samo społeczeństwo oraz ogólną społeczną autorefleksję. Pojęcia analityczne i dualne opozycje nie są zatem neutralne i mogą mieć w naukach społecznych silną konotację nie tylko eksplanacyjną, ale i normatywną, a nawet moralną. Pojęcia często odzwierciedlają światopoglądy badaczy lub też wspierają pewne systemy wartości czy nawet ideologie (Skąpska, 2016).

Dualizm jako pogląd zakładający istnienie dwóch opozycyjnych względem siebie rzeczywistości opisywanych przeciwstawnymi kategoriami pojęciowymi może okazać się szczególnie przydatny w badaniach nad rozwojem społeczno-gospodarczym. Pod pojęciem rozwoju rozumie się zmiany ukierunkowane i nieodwracalne, którym podlega przede wszystkim struktura branżowa pod uwagę obiektu (Chojnicki, 1989). Rozwój społeczno-gospodarczy zaś to ukierunkowane i nieodwracalne zmiany struktury społeczeństwa i systemów społeczno-gospodarczych (Chojnicki, 1999). Rozwój społeczno-gospodarczy następuje w efekcie zmian społecznych, definiowanych jako transformacje zachodzące w organizacji społeczeństwa oraz we wzorach myślenia i działania (Macionis, 1987, s. 638, za: Sztompka, 2005, s. 22), będących domeną badań socjologów. Niestety, jak podkreśla Chojnicki (1999), współczesne badania nad rozwojem podejmowane w ramach geografii ekonomicznej w sposób niedostateczny korzystają z dorobku socjologii.

Celem artykułu jest wskazanie możliwości wykorzystania dualizmów stosowanych w socjologii w konceptualizacji i operacjonalizacji badań nad rozwojem społeczno-gospodarczym oraz w wyjaśnianiu mechanizmów zmiany społecznej – siły napędowej rozwoju. W artykule przedstawiony zostanie zespół fundamentalnych założeń o dualistycznej naturze rzeczywistości społecznej oraz ich implikacje metodologiczne, a także dychotomiczne kategoryzacje oraz struktury społeczne. W dobie interdyscyplinarności namysł nad naturą świata społecznego oraz implementacja socjologicznych dwupodziałów na grunt geografii społeczno-ekonomicznej, która zwykle bardziej koncentruje się na określaniu poziomu rozwoju oraz jego przestrzennego zróżnicowania (Parysek, 2018) niż rozumieniu mechanizmów zmian, mogą stać się dla geografów źródłem cennych wskazówek dotyczących sposobu prowadzenia badań oraz wnioskowania.

Dualizm „struktura – podmiotowe sprawstwo” jako punkt wyjścia

Przegląd dualizmów w socjologii warto zacząć od napięcia, do jakiego dochodzi na poziomie ontologii społecznej – nauki badającej byt społeczny (Lorini, 2010). Kwestie ontologiczne należy uznać za podstawowe, ponieważ natura przedmiotu badań rzutuje w dalszej kolejności na dobór metod badawczych, poziom analizy, model wyjaśniania zastanej rzeczywistości oraz teorię. Natura świata społecznego jest podobna do głoszonej przez Durkheima (1973) koncepcji człowieka *Homo duplex*, która zakłada, że człowiek z jednej strony jest organizmem kierowanym przez instynkty, z drugiej przez moralność i inne ele-

menty wytwarzane przez społeczeństwo, zaś tym, co narzuca określony system normatywny i reguluje zachowania, jest religia (Szacki, 1964). W przypadku świata społecznego analogiczny dualizm wyraża się dwubiegunową perspektywą ontologiczną, opisywaną binarną opozycją: podmiotowe sprawstwo (*agent*, podmiot działający) *versus* struktura.

Opisany przez Bergera i Pullberga (1965) podział na dwa teoretyczne bieguny jest wyrazem istnienia w socjologii dwóch rzeczywistości: społeczeństwa jako sieci składającej się z ludzkich działań i znaczeń oraz społeczeństwa jako struktury stojącej ponad jednostkami, kształtującej je i kontrolującej, przy czym zarówno podmioty (jednostki), jak i struktury mają być dwoiste. Jak wyjaśnia Sztompka (2002, s. 529), dwoistość struktur wyraża się tym, że są zarazem determinujące i determinowane; zaś dwoistość podmiotów tym, że zarazem kształtują i są kształtowane. Każda z dwóch wizji rzeczywistości społecznej obydwu elementom nadaje inne znaczenie. Zwolennicy wizji rzeczywistości opartej na podmiotach działających skupiają się na indywidualnych doświadczeniach, pomniejszając znaczenie uwarunkowań strukturalnych. Ich oponenci zaś uznają strukturę za konkretny byt niezależny od działania, pomijając tym samym perspektywę jednostkową (Domecka, 2013).

Połączenie struktury społecznej i podmiotowego sprawstwa w jedno spójne podejście teoretyczne jest wyzwaniem, któremu wychodzą naprzeciw dwie koncepcje: dualności i dualizmu. Obydwie odnoszą się do wzajemnych relacji pomiędzy strukturą a podmiotem działającym, zaś tym, co je różni, jest inne znaczenie przypisywane ludzkiej refleksyjności, która w konsekwencji określa możliwości zmiany społecznej.

Zwolennikami dualności (inaczej dwoistości) są m.in. Bourdieu oraz Giddens. Bourdieu (2009) twierdzi, że struktury są jednocześnie dane, jak i społecznie konstruowane i podtrzymywane przez codzienne praktyki podmiotów. Giddens (2003) z kolei zakłada, że na strukturę składają się reguły i zasoby wytwarzane i odtwarzane przez aktorów w praktyce, odpowiadające za produkcję i reprodukcję działania społecznego. Struktury będące punktem odniesienia dla działających podmiotów stanowią jednocześnie rezultat ich działań. Zgodnie z teorią strukturacji Giddensa sprawstwo to zdolność jednostki do powodowania różnicy w dotychczasowym stanie rzeczy lub ciągu zdarzeń (Giddens, 2003, s. 53), prowadząca albo do reprodukcji, albo do transformacji form społecznych. Instytucje z kolei to nic innego jak zrutynizowane praktyki społeczne, dzięki którym odtwarzają się struktury społeczne i obserwowane w dłuższym czasie zachowania jednostek (Piróg, 2016). Struktury nie istnieją poza działaniem, są odwzorowaniem relacji między aktorami i nie mają żadnych cech bytu trwałego. Struktury są wyłącznie właściwościami systemów społecznych, stąd w teorii strukturacji pomija się zagadnienia strategicznego dążenia organizacji do zmiany praktyk społecznych (Piróg, 2016). Zmiana jest możliwa, ale jedynie jako efekt refleksyjności praktycznej (świadomość zachodzących zdarzeń i umiejętność dostosowania do nich własnego działania), nie zaś dyskursywnej (zdolność wytłumaczenia, a więc racjonalizacji własnego działania w akcie teoretycznego poznania) (Hałas, 2011). Za pomocą teorii strukturacji nie da się zatem wyjaśnić zmian społecznych, które nie wynikają z codziennych rutynowych praktyk i dostosowywania się jednostek do zmieniającego się kontekstu. Dzięki niej można jedynie lepiej zrozumieć zmiany struktur społecznych w ramach przewidywanych i kontrolowanych układów pozycji oraz mechanizmy powstawania tychże struktur w odpowiedzi na obserwowane na co dzień rutynowe praktyki społeczne. Można zaryzykować stwierdzenie, że giddensowska dualność pozwala zrozumieć rozwój, który zachodzi na drodze ewolucyjnej, samoistnej, nie zaś rewolucyjnej.

Skoro za pomocą konceptualnego zespolenia podmiotowego sprawstwa i struktury nie wyjaśnimy zmiany społecznej, która wynika z innych czynników niż codziennie podejmowane i dostosowywane do zmiennych kontekstów działania jednostek, warto pochylić się nad koncepcją analitycznego dualizmu Archer (1995). Koncepcja powstała na bazie krytyki dualności i giddensowskiego wzajemnego konstytuowania się struktury i sprawstwa (działania jednostek). Archer (1995) dowodzi, że na poziomie objaśniania (analizy) należy rozgraniczyć sprawczość i strukturę (stąd dualizm), gdyż w przeciwnym razie oba te elementy tracą swoją autonomię. W przeciwieństwie do dualności, analityczny dualizm dotyczy tendencji zorientowanych na zmianę. Struktura i podmiotowe sprawstwo wpływają na siebie nawzajem, ale jednocześnie posiadają sobie tylko właściwe siły sprawcze, zaś struktura społeczna jest ze swej natury zmienna, zależna od ludzkich działań, i na odwrót – podmioty sprawcze współokreślane są przez struktury (Archer, 1995). Jeśli do analizy zmiany społecznej włączymy element czasu, wówczas – jak twierdzi Sztompka (2002) – staje się ona sekwencją alternatywnych faz: kreatywności podmiotowej oraz determinacji strukturalnej i tak też można interpretować rozwój. Siły przynależne strukturze i podmiotowemu sprawstwu nie wywierają na siebie wpływu bezpośredniego (stąd dualizm, czyli zachowanie autonomii obydwu elementów), ale są kształtowane poprzez ludzką refleksyjność, czyli konwersację wewnętrzną, pozwalającą określić pozycję podmiotu działającego w relacji do kontekstu. Refleksyjność (tym razem dyskursywna, a nie praktyczna) modyfikuje wpływy strukturalne na jednostkę i decyduje o tym, jaka będzie odpowiedź podmiotu na strukturalne ograniczenia i możliwości (Archer, 2007, za: Domecka, 2013). Zdaniem Archer „(...) nawet te podmioty, które zajmują podobne pozycje społeczne, nie będą postępować w taki sam sposób w podobnych okolicznościach. Aby w pełni wyjaśnić ich działania musimy uwzględnić w naszych interpretacjach ich osobiste rozważania” (Archer, 2013, s. LXIV). Struktur społecznych nie można zatem zredukować ani do utrwalonych wzorów interakcji, ani do giddensowskich, ciągle korygowanych reguł instytucjonalnych (Weryński, 2015).

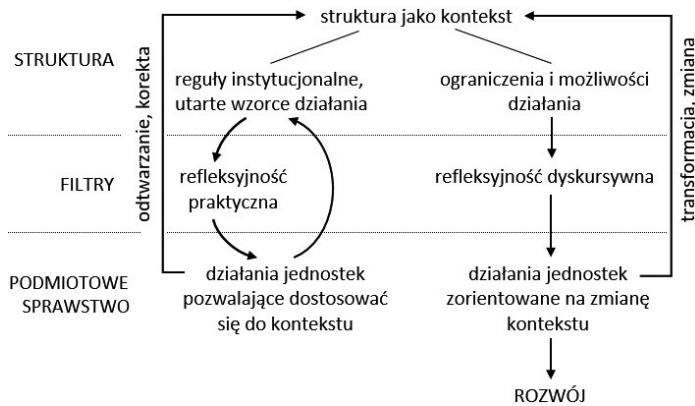
Porpora (1989) wyróżnia cztery sposoby rozumienia pojęcia struktura społeczna:

1. struktura społeczna jako agregat działań jednostkowych;
2. struktura społeczna jako ogólne regularności dotyczące faktów społecznych;
3. struktura społeczna jako reguły i zasoby;
4. struktura społeczna jako system relacji społecznych w obrębie pozycji społecznych.

Najbliższa analitycznemu dualizmowi Archer jest ostatnia z definicji, zgodnie z którą struktura społeczna jest reprodukowana i transformowana, a nie tworzona od nowa, ponieważ jednostki uwikłane są w relacje wyznaczone przez pozycje społeczne, a ich działania zakorzenione w społecznych całościach, takich jak klasa, rasa czy płeć (Pomiankiewicz, 2014). Powyższy katalog warto rozszerzyć o piąty sposób rozumienia struktury, który jest ważny z punktu widzenia dalszych rozważań na temat rozwoju społeczno-gospodarczego:

5. struktura społeczna jako ograniczenia i możliwości działania. Oznacza to, że struktura jako układ i wzajemne relacje elementów stanowiących całość stwarza jednostkom pewne możliwości działania, ale i ogranicza ich swobodę w kształtowaniu otaczającej rzeczywistości.

Zaproponowane przez Giddensa i Archer relacje pomiędzy podmiotowym sprawstwem a strukturą podsumowuje schemat (ryc. 1), który wskazuje na dwie możliwe ścieżki zmiany społecznej, z których tylko jedna prowadzi do rozwoju, rozumianego zgodnie z definicją Chojnickiego (1989).

Ryc. 1. Relacje pomiędzy strukturą a podmiotowym sprawstwem w myśl koncepcji dualności oraz dualizmu ontologicznego w socjologii

Relations between structure and agency according to sociology's concept of duality and ontological dualism

Dualizm „struktura versus podmiotowe sprawstwo” a mechanizm rozwoju społeczno-gospodarczego

Dla Schumpetera (2005), autora klasycznej teorii rozwoju, w przeciwieństwie do wzrostu, który jest zmianą stopniowalną (trendem), rozwój gospodarczy jest nieciągły. Nie jest bowiem tylko zmianą natężenia, ale zerwaniem dotychczasowej równowagi i wyznaczeniem nowego trendu. Rozwój to zatem zmiana jakościowa i systemowa – zmiana struktury (a nie wyłącznie natężenia), która nie tylko nasila lub spowalnia proces, lecz także go przeobraża. Oznacza to, że w badaniach nad rozwojem należy szukać przyczyn zmian jakościowych w szeroko rozumianej strukturze, nie zaś wyłącznie mierzyć poziom tegoż rozwoju metodami ilościowymi.

Istnieją dwa rodzaje odmiennych w swej naturze kategorii przyczyn rozwoju: czynniki oraz uwarunkowania. Rozróżnienie to wyjaśnia Parysek (2018), który pod pojęciem czynników rozumie endogeniczne w swym charakterze i bezpośrednie w oddziaływaniu przyczyny zmian właściwości rzeczy, zdarzenia lub procesu, jakie miały miejsce w konkretnym miejscu i w określonym czasie. Barię lub hamulcem ewentualnych zmian jest brak takich przyczyn (czynników). Ich odpowiednikiem w analizie SWOT są słabe i mocne strony jednostki. Czynniki rozwoju występują zatem na obszarze danego kraju, województwa, gminy, miasta czy innego rodzaju jednostki terytorialnej i są do dyspozycji podmiotów działających, również tych funkcjonujących na rynku. Niekiedy wyróżnia się również czynniki zewnętrzne, które w różnym stopniu umożliwiają wykorzystanie czynników wewnętrznych rozwoju, choć mają zewnętrzny w stosunku do danej jednostki terytorialnej charakter (np. bezpośrednie inwestycje zagraniczne, środki Unii Europejskiej) (Parysek, 2005). Uwarunkowania rozwoju to z kolei zewnętrzne w stosunku do rzeczy, zdarzenia czy procesu okoliczności sprzyjające dokonującej się zmianie, choć nieoddziałujące nań w sposób bezpośredni. W analizie SWOT określamy je jako szanse i zagrożenia dla rozwoju. Możliwości sterowania uwarunkowaniami są niewielkie, co wiąże się z kompetencjami decyzyjnymi władz, zamykającymi się w granicach konkretnej jednostki terytorialnej. Władze mogą co najwyżej umiejętnie wykorzystywać wpływ tychże uwarunkowań bądź go niwelować, ale tylko nieznacznie.

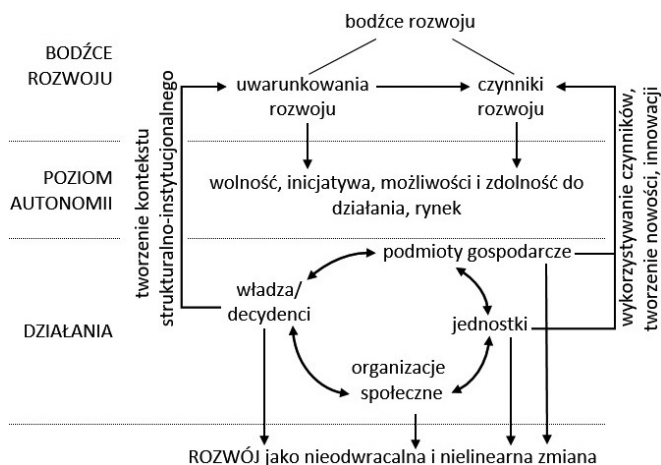
Okazuje się, że z punktu widzenia badań nad rozwojem rozumianym jako zmiany jakościowe, często skokowe, kluczowe znaczenia ma upodmiotowiona jednostka, czyli podmiot działający, który ma moc odkryć, zidentyfikować, wymierzyć, określić przydatność i w końcu wykorzystać czynniki rozwoju (Parysek, 2018). Ma też możliwość wprowadzać innowacje i nowości. Naczelną formą upodmiotowienia jest zatem „nadanie praw do decydowania” (*empowerment*), czyli uczynienie z jednostek działających podmiotów sprawczych (Davidson, 1998). Tak rozumiane upodmiotowienie jest odpowiednikiem giddensowskiej refleksyjności. Upodmiotowienie jednostki (rozumianej szerzej niż pojedyncza osoba) to zatem akceptowanie jej wolnej woli i dobrowolności działania, podmiotowość z kolei to poczucie sprawstwa wynikające z przekonania jednostki o posiadaniu możliwości podjęcia dobrowolnie działania, które czyni zmianę. O ile władze mają pewien wpływ na uwarunkowania rozwoju poprzez budowanie kontekstu strukturalno-instytucjonalnego, jednostki, organizacje społeczne i podmioty gospodarcze w swoich działaniach bazują głównie na istniejących czynnikach rozwoju bądź dążą do wykreowania nowych. Wszystkie cztery rodzaje podmiotów działających pozostają ze sobą we wzajemnych relacjach:

1. władza odpowiada za jakość kapitału ludzkiego i społecznego, a także nadzoruje działalność podmiotów gospodarczych i organizacji społecznych, tworząc ramy dla ich funkcjonowania;
2. jednostki wpływają na władzę, wybierając jej przedstawicieli oraz angażując się w jakąś formę partycypacji społecznej, a jednocześnie zakładają funkcjonujące na rynku podmioty gospodarcze oraz zrzeszają się w organizacje społeczne, aby mieć silniejszy wpływ na podejmowanie decyzji;
3. organizacje społeczne zmniejszają udział władz w podejmowaniu decyzji, reprezentując stanowisko określonych grup społecznych;
4. podmioty gospodarcze odpowiadają za zaspokajanie potrzeb ekonomicznych jednostek.

Zakres autonomii podmiotów działających – kluczowy z punktu widzenia kreowania rozwoju – pozostaje zmienny i zależny od ogólnego kontekstu. Przykładem jest działalność współczesnych organizacji społecznych, która niekoniecznie przekłada się na wzrost kapitału społecznego. W sytuacji, gdy instytucje europejskie wymagają uczestnictwa oddolnych stowarzyszeń w przedsięwzięciach finansowanych ze środków unijnych, obserwuje się wzrost ich liczby oraz znaczenia (Ziółkowski, 2012). Jednocześnie procesy globalizacji i związana z nimi presja wydajnej pracy oraz zwiększona mobilność przestrzenna powodują osłabianie kapitału wspólnotowego, malejące uczestnictwo w dobrowolnych stowarzyszeniach, osłabienie więzi nieformalnych oraz spadek poziomu zaufania. Wszystko to *de facto* prowadzi do erozji zasobów kapitału społecznego (Antoci et al., 2009; Markowska-Przybyła, 2016). W obliczu słabnącej autonomii, rosnące w liczbę organizacje pozarządowe w praktyce często stają się organami wykonawczymi państwa (dotyczy to zwłaszcza nowych państw członkowskich UE), a nie rzeczywistym przejawem aktywności społecznej i autentycznej współpracy (Churski et al., 2018), osłabiając tym samym ogólny rozwój.

Podsumowując, mechanizm rozwoju społeczno-ekonomicznego jest analogiczny do relacji pomiędzy strukturą a podmiotowym sprawstwem. Podmioty działające kształtują bodźce rozwoju, a jednocześnie same są przez te bodźce kształtowane. Obydwie składowe mechanizmu rozwoju mają zatem dualną naturę, sam mechanizm z kolei oparty jest na dualizmie bodźce rozwoju *versus* działania, gdzie poziom wolności działających

podmiotów modyfikuje sposób, w jaki obydwa te elementy wzajemnie na siebie wpływają (ryc. 2). Oznacza to, że w badaniach nad rozwojem kluczową rolę odgrywa określenie poziomu autonomii jednostek odpowiedzialnych za proces pozytywnych przemian.

Ryc. 2. Relacje pomiędzy bodźcami rozwoju a podmiotami działającymi w mechanizmie rozwoju społeczno-gospodarczego

Relationships between determinants of development and operating entities within the mechanism of socio-economic development

Dualizmy analityczne i metodologiczne w socjologii

Rozważania na temat szans i granic poznania społeczeństwa, zainspirowane podstawowym dla socjologii dualizmem: struktura-podmiotowe sprawstwo, znajdują swoją kontynuację w dyrektywach metodologicznych oraz poziomach analizy. Założenia metodologicznego indywidualizmu kwestionują istnienie struktury jako determinanty, gdyż ogólnie świat, w tym umowy i ograniczenia dla innych, kreowane są przez jednostki. Strukturaliści i funkcjoniści przyjmują z kolei, że struktury uniemożliwiają autonomiczność podmiotu działającego poza strukturą (Iwińska, 2015).

Niektórzy doszukują się analogii pomiędzy dwoistością przedmiotu badań a dualizmem mikro-makro, który odnosi się już nie do natury bytu, a do poziomu analizy. Poziom mikro utożsamiany jest z podmiotowym sprawstwem, zaś poziom makro – z ograniczeniami i regułami strukturalnymi. Analogia pomiędzy obydwoimi dualizmami jest tu jednak pewnym nadużyciem, ponieważ przypisywanie podmiotowego sprawstwa grupom nie zaś jednostkom nie jest jeszcze analizą na poziomie makro, zaś struktura równie dobrze może dotyczyć poziomu mikro, gdy bierzemy pod uwagę interakcje społeczne (Iwińska, 2015).

Opozycji mikro-makro często towarzyszy inna para przeciwstawnych określeń – subiektywność-obiektywność, gdzie rzecz idzie o to, w jakim stopniu socjologiczne wyjaśnienia mają opierać się na subiektywnych znaczeniach nadawanych przez jednostki, a w jakim stopniu – na obiektywnych cechach społecznych, których istnienia jednostki nawet sobie nie uświadamiają (Iwińska, 2015). Dualizm „subiektywność-obiektywność” (Rubinstein, 1981; Manicas, 1987) ma zatem podłoże metodologiczne i oznacza stosowa-

nie odmiennych metod badawczych. Obiektywizm utożsamiany jest z badaniami empirycznymi, metodami ilościowymi, poszukiwaniem praw pozwalających na przewidywanie rzeczywistości oraz wiedzą opartą na faktach, które można poznać niezależnie od przyjętej perspektywy teoretycznej, subiektywizm zaś – z ludzkim działaniem, któremu aktorzy nadają znaczenia, które wyraża ich intencje i które może być interpretowane wyłącznie subiektywnie, stąd wiedza bazuje raczej na subiektywnym rozumieniu niż obiektywnym wyjaśnianiu. Krytyka obiektywizmu podnosi reifikację instytucji społecznych i oderwanie ich od ludzkiego umysłu, krytyka subiektywizmu zaś – niemożność rozróżnienia pomiędzy poprawnymi i niepoprawnymi interpretacjami rzeczywistości oraz analizy tego, co pozaintencjonalne (Mansell, 1989).

Na dualizmie „obiektywność-subiektywność” opiera się podział socjologii na pozytywistyczną (a w zasadzie neo- lub postpozytywistyczną) oraz humanistyczną, określaną też jako rozumiejąca bądź interpretatywna. Każda z tych socjologii narzuca przyjęcie określonego celu badań, sposobu ich prowadzenia oraz metod wnioskowania. Są tacy, którzy chcą wyjaśniać i przewidywać rzeczywistość społeczną, podczas gdy inni funkcję socjologii upatrują jedynie w opisywaniu, rozumieniu i interpretowaniu tejże rzeczywistości. Do socjologii neopoztywistycznej przypisany jest jeszcze jeden dualizm – dualizm metodologiczny *sensu stricto* (jego przeciwieństwem jest holizm metodologiczny), polegający na oddzieleniu badacza od badanych zjawisk (stąd dualizm), co oznacza traktowanie zjawisk społecznych jako zewnętrznych wobec badacza. Prowadzi to do formułowania konkretnych wymogów metodologicznych: od badacza oczekuje się bycia obiektywnym i niezaangażowanym obserwatorem świata zewnętrznego. Zredukowaniu ulega zatem podmiotowość samego badacza na skutek redukcjonistycznego zdefiniowania jego roli zawodowej (Wyka, 1993).

Wychodząc naprzeciw potrzebie uporządkowania istniejących dualizmów natury analitycznej i metodologicznej w socjologii, Ritzer (1992) zaproponował podział na cztery poziomy analizy powstałe z nałożenia dwóch podziałów: mikro-makro oraz subiektywność-obiektywność, odwołujące się zarówno do poziomu, przedmiotu, jak i sposobu analizy (zakresu prac badawczych) (ryc. 3).

Zaproponowane przez Ritzera (1992) cztery poziomy analizy można potraktować jako cztery różne konteksty determinujące przedmiot analizy. Na poziomie makro badania do-

MAKROPOZIOM					
OBIEKTYWNOŚĆ	<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="width: 50%; padding: 5px;"> I. makro-obiektywne: elementy rzeczywistości na wielką skalę, np. społeczeństwo, biurokracja, technologia, prawo, język </td> <td style="width: 50%; padding: 5px;"> II. makro-subiektywne: wielkie niematerialne zjawiska, np. kultury, normy, wartości </td> </tr> <tr> <td style="width: 50%; padding: 5px;"> III. mikro-obiektywne: np. wzory zachowań, działań, interakcji w małej skali </td> <td style="width: 50%; padding: 5px;"> IV. mikro-subiektywne: procesy myślowe aktorów konstruujących własną rzeczywistość społeczną </td> </tr> </table>	I. makro-obiektywne: elementy rzeczywistości na wielką skalę, np. społeczeństwo, biurokracja, technologia, prawo, język	II. makro-subiektywne: wielkie niematerialne zjawiska, np. kultury, normy, wartości	III. mikro-obiektywne: np. wzory zachowań, działań, interakcji w małej skali	IV. mikro-subiektywne: procesy myślowe aktorów konstruujących własną rzeczywistość społeczną
I. makro-obiektywne: elementy rzeczywistości na wielką skalę, np. społeczeństwo, biurokracja, technologia, prawo, język	II. makro-subiektywne: wielkie niematerialne zjawiska, np. kultury, normy, wartości				
III. mikro-obiektywne: np. wzory zachowań, działań, interakcji w małej skali	IV. mikro-subiektywne: procesy myślowe aktorów konstruujących własną rzeczywistość społeczną				
	SUBIEKTYWNOŚĆ				
MIKROPOZIOM					

Ryc. 3. Cztery główne poziomy analizy w socjologii

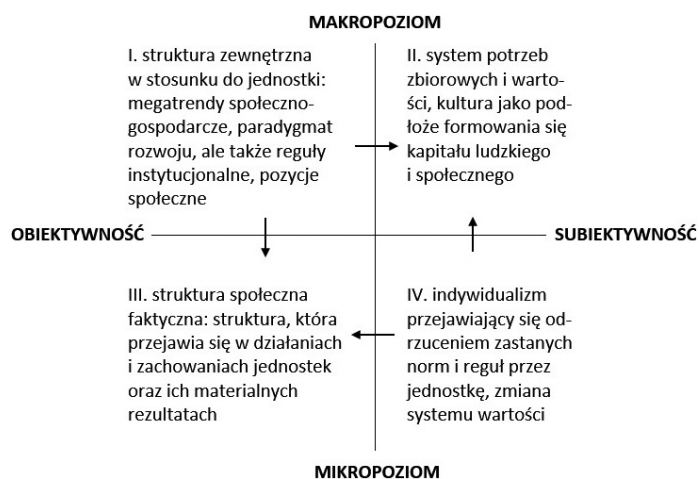
The four main levels of analysis in sociology

Opracowanie własne na podstawie Ritzer (1992, s. 404), za: Iwińska (2015, s. 21).

tyczą roli ograniczeń i reguł, które generowane są przez markostrukтуры, takie jak ustrój społeczno-gospodarczy, czy ogólnie przyjęty model społeczeństwa. Badacz ma do wyboru analizowanie obiektywnych cech społecznych, często niezauważalnych na poziomie jednostki (nurt obiektywny), bądź też wyjaśnianie rzeczywistości społecznej za pomocą kultury i systemu norm wytworzonych i zinternalizowanych przez członków danego społeczeństwa (nurt subiektywny). Można też zejść do poziomu mikro, czyli jednostki, i analizować obserwowalne, a zatem obiektywne zachowania lub interakcje (nurt obiektywny), bądź też wniknąć w refleksyjność dyskursywną i próbować szukać subiektywnych racjonalizacji działania jednostek, prowadzącego do zmiany (nurt subiektywny).

Socjologiczne implikacje w poziomach analizy rozwoju społeczno-gospodarczego

Podział Ritzera (1992) na cztery poziomy analizy można zaimplementować do programu badań nad współczesnymi procesami rozwoju społeczno-gospodarczego (ryc. 4). W wymiarze obiektywnym rozwój społeczno-gospodarczy determinują „zewnętrzne” w stosunku do podmiotu badanego zmienne, z których każda oddziałuje podobnie na wszystkie jednostki, stąd możliwość przewidywania zmian na poziomie całego społeczeństwa. Do zmiennych tych można zaliczyć megatrendy społeczno-gospodarcze, takie jak: transformacja, integracja gospodarcza, globalizacja i postmodernizacja (Harvey, 1990; Botang, 2012; Huwart i Verdier, 2013; za: Churski et al., 2018), paradygmaty determinujące czynniki rozwoju, takie jak: gospodarka oparta na wiedzy, gospodarka kreatywna, miasto inteligentne – smart city, czy rozwój endogeny w skali regionalnej i lokalnej (Parysek, 2018), oraz ogólne reguły instytucjonalne i pozycje społeczne. Schodząc na poziom jednostki (mikro), ale zachowując obiektywizm wyjaśniania mechanizmów rozwoju, analizie można poddać strukturę społeczną faktyczną, którą Chojnicki (1999) proponuje określać poprzez rzeczywiste działania i zachowania jednostek oraz ich materialne rezultaty.

Ryc. 4. Poziomy analizy roli jednostki i struktury w rozwoju społeczno-gospodarczym
Levels of analysis of the role of the agent and structure in socio-economic development

Wymiar subiektywny badań nad rozwojem społeczno-gospodarczym bazuje na znaczeniach nadawanych strukturze przez jednostki (relacja odwrotna niż w przypadku nurtu obiektywnego). Analizy na poziomie makro-subiektywnym powinny koncentrować się wokół postaw, wartości i potrzeb. Wartości publiczne, będące wyrazem dążeń zbiorowości ludzi i grup społecznych (Chojnicki, 2008), są elementem kultury. Kultura z kolei jest podłożem formowania się kapitału ludzkiego i społecznego. Z perspektywy rozwoju społeczno-gospodarczego ważne jest to, gdzie sytuuje się kultura danej społeczności – bliżej dążenia do maksymalnego zachowania własnej tożsamości, czy bliżej otwartości na różnorodność, która uznawana jest za wartość rozwojową (Karwińska, 2013). Stosunek do różnorodności ma szczególne znaczenie dla kształtowania się kapitału społecznego. Wartości mogą być też rozpatrywane jako determinanty potrzeb społecznych (Misztal, 1980), które kierunkują rozwój.

Ostatni poziom analizy rozwoju społeczno-ekonomicznego (mikro-subiektywny) uwzględnia sytuację, w której jednostki podważają ugruntowane normy i wartości. Jednostka może działać zgodnie z regułami, ale równie dobrze może je odrzucić bądź działać sprzecznie z nimi. W rezultacie obserwowalny porządek społeczny tylko z pewnym przybliżeniem odzwierciedla strukturę obowiązujących w społeczeństwie reguł (Sztompka, 1983). Rozwój może być też efektem zmiany systemu wartości z materialistycznych na postmaterialistyczne (Inglehart, 2003) oraz zwrotu w kierunku indywidualnego „well-being” (Inglehart, 2003; Bokszański, 2016).

Przykładem zastosowania powyższego schematu analizy prowadzonej na czterech poziomach jednocześnie jest badanie przyczyn niskiej absorpcji zewnętrznych czynników rozwojowych w postaci środków finansowych UE. Problem ten można wyjaśniać jednocześnie:

1. strukturą, która determinuje pozycję społeczną urzędników miejskich, uznanie społeczne, jakim cieszą się przedstawiciele tego zawodu oraz wysokość zarobków – badanie z wykorzystaniem skali prestiżu zawodów w danym społeczeństwie (poziom makro-obiektywny);
2. charakterystyką jednostek, które wybierają zawód urzędnika miejskiego – badanie preferencji zawodowych wśród różnych grup społecznych (poziom mikro-obiektywny);
3. stosunkiem, jaki do wykonywanej pracy ma większość urzędników – badanie dominujących norm, wartości, postaw i zachowań typowych dla osób wykonujących ten zawód (poziom makro-subiektywny);
4. systemem wartości jednostek, które źródeł samodoskonalenia i samorozwoju upatrują w zadowoleniu z efektów własnej pracy oraz wypełnianiu misji społecznej przypisanej do zawodu urzędnika, nie zaś w dochodach – badanie motywacji i wartości, jakimi kierują się jednostki osiągające najlepsze wyniki w urzędzie (poziom mikro-subiektywny).

Dualizm ontologiczny: „struktura *versus* podmiotowe sprawstwo” wraz z jego pochodnymi w postaci dualizmów stosowanych w operacjonalizacji badań społecznych mogą okazać się użyteczne w badaniach nad rozwojem społeczno-gospodarczym pod warunkiem, że zastosujemy podejście holistyczne, polegające na wielopoziomowym wyjaśnianiu mechanizmów rozwoju oraz uwzględnianiu wszelkich możliwych relacji pomiędzy determinantami rozwoju a podmiotami działającymi. Podejście to wymusza triangulację metod ilościowych, bazujących na zjawiskach obserwowalnych i istniejących niezależnie

od ludzkiej woli, z jakościowymi, stosowanymi w socjologii rozumiejącej, pozwalającymi wniknąć w ludzką refleksyjność, poznać motyw, cele, dążenia, postawy i wartości działających lub unikających działania podmiotów (aktorów) (por. Kotus i Piekarska, 2019).

Mechanizmy powstawania dychotomicznych struktur społecznych w kontekście rozwoju

Socjologia wprowadziła liczne modele pojęciowe pomagające opisywać struktury społeczne. Część z nich ma charakter dychotomiczny, oparty na istnieniu dwóch przeciwstawnych kategorii (Sztompka, 1985). Dychotomie demaskują mechanizmy zmiany społecznej poprzez zastosowanie uproszczenia polegającego na wyeksponowaniu dwóch przeciwieństw i redukcję sytuacji pośrednich. Jednocześnie zmuszają do poszukiwania siły sprawczej, która utrzymuje istniejącą linię podziału, stąd ich duża wartość w rozumieniu mechanizmów rozwoju.

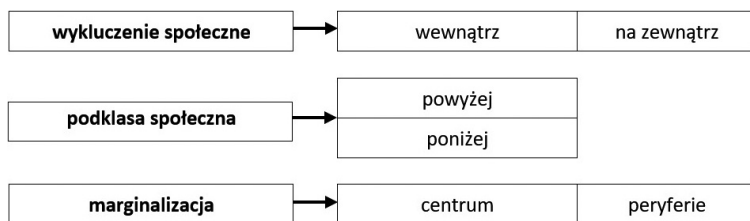
Identyfikację mechanizmów odpowiedzialnych za istnienie dychotomicznych struktur społecznych warto zacząć od ich przeglądu. Część podziałów wynika z obiektywnie istniejących, często widocznych cech fizycznych członków danego społeczeństwa. Cechy te determinują pozycje społeczne i przypisane doń możliwości oraz wzory zachowań obowiązujących w danym społeczeństwie. Przykładem źródła nierówności może być przeciwieństwo płci (dualizm: kobieta-mężczyzna), wynikające wprawdzie z obiektywnego faktu biologicznego, ale interpretowane kulturowo (Sztompka, 2002). Biologiczna różnica płci implikuje odmienne, kulturowo zdefiniowane i wymagane sposoby myślenia i działania: wzory męskości i kobiecości. O tym, czy różnica stanie się społeczną nierównością, decyduje charakter owych kulturowych definicji, które mogą np. odsuwać kobiety od aktywności zawodowej, pozostawiając im funkcję matek, żon i gospodyń domowych, bądź też przeznaczać dla nich zawody mniej prestiżowe, wymagające niższego wykształcenia, gorzej opłacane, niedające władzy. Innym przykładem tego typu podziałów jest fakt istnienia narodów oraz mniejszości etnicznych, narodowościowych i rasowych. Podłożem dualizmu „większość-mniejszość” są bardzo często towarzyszące cechom fizycznym różnice kulturowe oraz postrzeganie mniejszości w kategoriach konkurencji dla przedstawicieli większości, również w wymiarze gospodarczym. Większość, dzięki władzy, może się jednak skutecznie przed tą konkurencją obronić, np. wprowadzając dla mniejszości różnego rodzaju ograniczenia, będące jednocześnie zgodą na podtrzymywanie nierówności społecznych (Sztompka, 2002).

Dualistyczne struktury społeczne najczęściej ujawniają istniejące nierówności społeczne, które ograniczają możliwości dalszego rozwoju. Społeczeństwo często rozpatrywane jest w podziale na klasę uprzywilejowaną oraz upośledzoną. We współczesnym świecie różnice w dostępie do kapitału oraz wzrost rozpiętości dochodowych przyczyniają się do niestabilności politycznej, wzrostu znaczenia partii populistycznych i biedniejszych wyborców. Im mniejsze nierówności dochodowe, tym szybciej z kolei rośnie udział w społeczeństwie klasy średniej, która w dużej mierze odpowiada za aktywność gospodarczą. Socjologowie większą uwagę poświęcają klasie upośledzonej, zaliczając wszystkich pozostałych do tzw. głównego nurtu społeczeństwa. Upośledzenie przejawia się nie tylko niedostatkiem dóbr materialnych, ale również niedostatkiem możliwości (dostęp do kapitału społecznego, edukacji czy opieki zdrowotnej) i jest traktowane jako czynnik

hamujący lub wręcz uniemożliwiający rozwój społeczno-gospodarczy (Coleman, 1988). Podział na klasę uprzywilejowaną oraz upośledzoną można odnaleźć w co najmniej trzech dychotomicznych koncepcjach nierówności społecznych (ryc. 5). W Europie Zachodniej Lenoir w 1974 r. po raz pierwszy użył określenia wykluczenie społeczne (*social exclusion*) w znaczeniu niewystarczającej integracji osób, które znalazły się poza systemem ubezpieczeń społecznych (Budowski et al., 2010). Wyodrębniając tę grupę zastosował on zatem kryterium instytucjonalne. Przeciwnością wykluczonych jest większość, którą tworzą jednostki włączone w funkcjonowanie systemu społecznego. W latach 60. w Stanach Zjednoczonych, a później również w Europie w odniesieniu do osób bezrobotnych, osób bez szans na zatrudnienie oraz osób zatrudnionych poniżej swoich kwalifikacji zaczął być stosowany termin podklasa społeczna (*underclass*). Grupę tę tworzą ludzie, którzy ze względu na zmiany technologiczne i ekonomiczne w społeczeństwie znaleźli się na najniższym szczeblu drabiny społecznej. Z czasem podklasa rozszerzyła się o inne osoby pozostawione poza nawiasem społeczeństwa (np. biedni, uliczni przestępcy, narkomani, bezdomni, alkoholicy, pozbawieni opieki umysłowo chorzy). Obok wykluczenia społecznego i podklasy istnieje jeszcze jedna koncepcja, tym razem wywodząca się z Ameryki Łacińskiej, a oparta na zjawisku marginalizacji (*marginalidad*) w znaczeniu wykluczenia jednostek z przestrzeni fizycznej, co skutkuje powstawaniem różnego rodzaju enklaw ubóstwa i biedy. W Ameryce Łacińskiej pojęcie *marginalidad*, rozumiane jako podział na bogate centrum i ubogie peryferie (Damon, 2012), znajduje swój wyraz w osiedlaniu się ogromnych rzeszy ubogich migrantów ze wsi na obrzeżach rozrastających się miast (Budowski et al., 2010).

Innym rodzajem dychotomicznych struktur społecznych są podziały, w których dwa wielkie segmenty społeczeństwa przeciwstawiają się sobie dążąc do dwóch przeciwstawnych tendencji centralnych. Podział taki stosowany jest często w koncepcjach biegunowego podziału społeczeństwa na klasy o opozycyjnych względem siebie celach. Przeciwstawne cele powodują, że w każdej tego typu dychotomii jedna z grup jest antagonistyczna względem drugiej. Jest to bezpośrednio nawiązanie do konfliktowej teorii społeczeństwa. Przykładem jest klasyczna koncepcja Marksa (1959), który klasie właścicieli środków produkcji przeciwstawił klasę pracowników pozbawionych własności. Klasa właścicieli ma monopol na miejsca pracy i dyktuje warunki zatrudnienia, podczas gdy pracownicy najemni dysponują własną siłą roboczą, umiejętnościami i zdolnościami. Przeciwstawne interesy polegają na tym, że właściciel pragnie uzyskać jak największy zysk kosztem płacy pracownika, pracownik zaś – uzyskać płacę możliwie najbardziej zbliżoną do wartości tego, co wytworzył (Sztompka, 2002).

Z kwestią struktury społecznej rozpatrywanej przez pryzmat posiadania często wiąże się problem władzy oraz grupy, która ją sprawuje. W konsekwencji strukturę społeczeń-

Ryc. 5. Linie podziałów społecznych według różnych dualistycznych koncepcji nierówności społecznych
Lines of social divisions according to various dualistic concepts of social inequalities
 Opracowanie własne na podstawie Budowski et al. (2010, s. 272).

stwa można analizować również przez pryzmat dualizmu „elita-masy” (Mucha, 1986). Przykładem są badania prowadzone przez Wrighta Millsa (1961), z których wynika silna polaryzacja społeczeństwa amerykańskiego lat 50. i wykształcenie się dwubiegunowego układu „elita-masy”, gdzie elita gromadziła coraz więcej bogactwa, władzy politycznej i militarnej, masy zaś, czyli nowa klasa średnia, stawały się coraz bardziej zatowizowane, bezwolne, konformistyczne.

Wątek polityczny ujawnia się też w przekonaniu o istnieniu konfliktów społecznych jako efektu polaryzacji poglądów politycznych. Polaryzacja ta jest przykładem dualizmów opartych na dwóch przeciwstawnych tendencjach, tym razem jednak wynikających z odmiennych systemów wartości. Przykładem są badania przeprowadzone przez CBOS (1996), z których wynika, że w Polsce lat 80. konflikt społeczny najczęściej definiowany był jako dychotomia „my-oni”, gdzie jedną stroną stanowiła nieposiadająca demokratycznej legitymacji władza (rząd, państwo, nomenklatura), drugą zaś – rządzeni, czyli społeczeństwo (naród), podczas gdy w latach 90. dualizm „władza-społeczeństwo” coraz częściej zastępowany był kategoriami typowymi dla systemu demokratycznego: postkomuniści-ludzie „Solidarności”, rząd-opozycja, lewica-prawica. Państwo-Kościół. Świadczy to nie tyle o zmianie języka, jakim nazywamy dwie antagonistyczne względem siebie strony, ale o zmianie samego podłoża konfliktów natury politycznej, gdzie odradzające się dawne podziały na postkomunistów-ludzi „Solidarności” mają dziś zupełnie inne znaczenie i uwarunkowania. Obecnie podział my-oni odczytywany jest raczej w kategoriach jedni-drudzy (CBOS, 1996), opartych na różnicach w wyznawanych wartościach bądź stylach życia. Widać zatem, że struktura społeczna nie jest dziś utożsamiana wyłącznie z dominującymi przynajmniej do połowy XX w. i jeszcze później strukturami typu klasowego oraz stratyfikacyjnego, ale także ze strukturami poziomymi (horyzontalnymi), gdzie poziom upodmiotowienia przedstawicieli różnych grup jest podobny. W badaniach nad współczesnym rozwojem społecznym ważniejsze mogą okazać się podziały oparte na zasadzie inności, a nie wyższości-niższości. Strukturę równie dobrze mogą tworzyć wspólnoty lokalne (terytorialne), etniczne, wyznaniowe, generacyjne, kulturowe, światopoglądowe, a nawet wspólnoty oparte na preferencjach rekreacyjnych (Żarnowski, 2020).

Wracając do zasady strukturalizacji dwubiegunowej, tym razem jednak rozpatrywanej w skali globalnej, warto wspomnieć, że w minionych dekadach doprowadziła ona do podziału świata na dwa antagonistyczne obozy polityczne: zachodni-kapitalistyczny i wschodni-komunistyczny. Współcześnie ta sama zasada dzieli świat na islamski Wschód czy chrześcijański Zachód, a także północnoatlantycki obszar dobrobytu i południowo-pacyficzny obszar biedy (Paleczny, 2001), gdzie przeciwstawne cele realizowane przez dwie strony obydwu dychotomicznych podziałów są przejawem antagonizmów i napięć pomiędzy kręgami cywilizacyjnymi (Huntington, 1998).

Dychotomiczne struktury społeczne mogą okazać się funkcjonalne w zaprowadzaniu porządku społecznego dzięki równoważeniu dwóch przeciwstawnych sił, pod warunkiem, że obydwie strony mają wystarczającą autonomię w realizowaniu swoich celów (stopień upodmiotowienia oraz świadomość mocy sprawczej). Niestety, dychotomie mogą być równie dobrze narzędziem realizacji celów politycznych, czy wręcz ideologicznych. Dychotomia, zdaniem Baumana (1993), może być „przebraniem” dla siły. Tworzy wówczas jedynie iluzję symetrii. Za pozorną symetrią rzeczywistości często kryje się asymetria siły sprawczej, która zamiast szukać punktu równowagi, ów porządek społeczny narzuca. W dychotomiach kluczowych z punktu widzenia porządku społecznego, siła odpowiada-

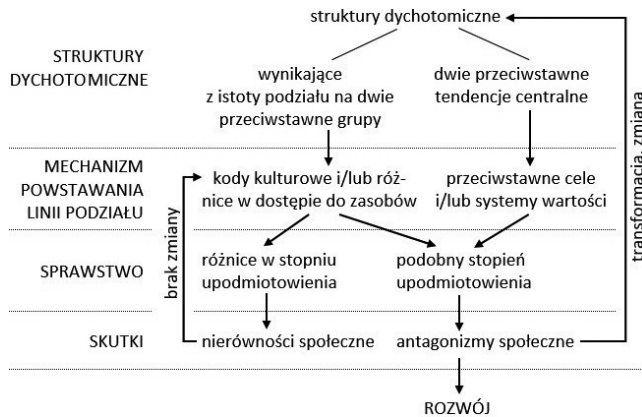
jąca za ów podział przynależy tylko jednej ze stron opozycji, podczas gdy druga jest jej pozbawiona, co znajduje swoje odzwierciedlenie w określeniach opisujących obydwie strony. Zatem, anormalność jest przeciwieństwem normalności, odstępstwo przeciwieństwem przestrzegania prawa, choroba przeciwieństwem zdrowia, barbarzyństwo przeciwieństwem cywilizacji, obcy przeciwieństwem swojego, inni przeciwieństwem nas, wróg przeciwieństwem przyjaciela, szaleństwo przeciwieństwem rozumu. Obydwie strony zależą od siebie, choć zależność ta jest niesymetryczna. Istnienie drugiej strony jest uzasadnione wprowadzonym podziałem, pierwszej zaś – potrzebą samouznania swojego istnienia. Baumanowska wizja dychotomii pasuje do opisu wczesnej nowoczesności, widocznej przede wszystkim w państwach typu narodowego, która rządziła się zasadą podziałów (my/inni), pozwalającą nie tolerować, spychać na margines, wykluczać ze społeczności lub traktować jak wroga tych, którzy nie odpowiadają przyjętym kryteriom. „Skodyfikowana swojskość i wykluczona inność pozwalały w sposób wystarczający na zrozumiałość ładu społecznego opartego na jednoznaczności” (Turowski, 2013, s. 36). Kluczową kwestią zatem pozostaje model władzy oraz sposób zaprowadzania porządku społecznego. Władza wpływa na stopień upodmiotowienia przedstawicieli poszczególnych grup, odbierając bądź przyznając jednej z nich prawo do decydowania i swobodę realizacji własnych celów.

Uogólniając, dychotomie na poziomie struktury społecznej mogą wynikać z dwóch sytuacji:

1. z samej istoty różnicy niepodlegającej gradacji, która sprawia, że albo należy się do jednej grupy, albo do drugiej;
2. z dwóch tendencji centralnych, które porządkują o wiele bardziej złożoną rzeczywistość i reprezentują przeciwstawne cele, do których dążą przedstawiciele każdej z grup. W tym przypadku ludzie używają dychotomicznych podziałów również jako dominującego sposobu postrzegania, rozumienia i interpretowania swoich doświadczeń.

Linia podziału w strukturach dychotomicznych, które są wyrazem obiektywnie istniejących różnic w społeczeństwie, wynika najczęściej z kodów kulturowych nadawanych określonym pozycjom społecznym bądź z obiektywnie istniejących różnic w dostępie do zasobów materialnych i niematerialnych. Obydwa te mechanizmy decydują o podmiotowości jednostek, przy czym podmiotowość rozumiana jest tu jako poczucie sprawstwa wynikające z przekonania jednostki o posiadaniu możliwości podjęcia dobrowolnie działania, które czyni zmianę. Skutkiem różnic w stopniu upodmiotowienia przedstawicieli określonych grup są nierówności społeczne oraz fakt istnienia grupy uprzywilejowanej i upośledzonej. Brak przekonania o możliwości współdecydowania wśród przedstawicieli grupy upośledzonej prowadzi do inercji, utrwalenia zastanych struktur społecznych oraz braku wiary w możliwość zmiany.

Dychotomiczne podziały społeczne mogą też wynikać z dążenia do dwóch przeciwstawnych celów opartych na odmiennych systemach wartości. Realizacja tych celów wymaga od przedstawicieli obydwu grup przekonania o posiadaniu praw do decydowania, inaczej mocy sprawczej, która jest odpowiednikiem giddensowskiej refleksyjności. Podobny stopień upodmiotowienia obydwu grup prowadzi do antagonizmów, a niekiedy również otwartych konfliktów społecznych. Konieczność zaprowadzenia porządku społecznego często wymusza zmianę struktury społecznej oraz elementów systemu społeczno-gospodarczego, przyczyniając się tym samym do rozwoju (ryc. 6).

Ryc. 6. Mechanizmy powstawania dychotomicznych struktur społecznych
Mechanisms underpinning the emergence of dichotomous social structures

Dychotomiczne typologie i opisy społeczeństw

Dualizmy wykorzystuje się do opisu i porządkowania struktur społecznych, ale równie dobrze do tworzenia dychotomicznych typologii społeczeństw, które są najprostszym podziałem, opierającym się na dwóch kontrastowych typach idealnych. Typy idealne pełnią dodatkową ważną rolę w sytuacji, gdy kluczowe pojęcia są wieloznaczne i nie ma zgodności co do sposobu ich definiowania. Zestawienie obydwu typów idealnych pozwala wówczas uniknąć intelektualnych nieporozumień wokół kluczowych kategorii analitycznych (Stefaniak, 2015).

Dychotomiczne typologie najczęściej przeciwstawiają nowy porządek staremu, a społeczeństwo nowoczesne społeczeństwu tradycyjnemu. Podział na dwa opozycyjne względem siebie typy wcale nie świadczy o braku sytuacji pośrednich, a jedynie o tym, jaki jest stan początkowy i docelowy nieodwracalnej transformacji społeczeństwa (rozwoju). Dwubiegunowe typologie społeczeństw opisuje Sztompka (2002), wymieniając jednocześnie teoretyków, od których one pochodzą:

- Herberta Spencera: społeczeństwo militarne i społeczeństwo industrialne,
- Ferdinanda Tönniesa: tradycyjna wspólnota i nowoczesne społeczeństwo,
- Maxa Webera: społeczeństwo tradycyjne-agrarne i społeczeństwo kapitalistyczne,
- Émile'a Durkheima: społeczeństwo o solidarności mechanicznej i społeczeństwo o solidarności organicznej¹,
- Henry'ego Maine'a: społeczeństwo statusów i społeczeństwo kontraktów,
- Roberta Redfielda: społeczeństwo wiejskie i społeczeństwo miejskie.

Z punktu widzenia badań nad całokształtem rozwoju społeczno-gospodarczego najbardziej uznana charakterystyka społeczeństwa kapitalistycznego (nowoczesnego) pocho-

¹ Solidarność mechaniczna, dominująca w społeczeństwach pierwotnych, to jednolitość myśli i działań członków społeczeństwa. Opiera się na podobieństwie między ludźmi i braku podziału pracy. U podłoża solidarności organicznej z kolei, właściwej nowoczesnym społeczeństwom przemysłowym, znajduje się podział pracy, który uzależnia poszczególne jednostki wzajemnie od siebie i rodzi potrzebę współpracy między nimi (Durkheim, 1999).

dzi od Webera, który przeciwstawił go tradycyjnemu społeczeństwu agrarnemu według sześciu kryteriów: (1) własności (prywatna własność środków produkcyjnych w rękach indywidualnie działających na rynku przedsiębiorców *versus* własność dziedziczna wraz z pozycją społeczną); (2) organizacji pracy i produkcji (masowa produkcja przemysłowa oparta na mechanizacji, efektywności, zyskowności i racjonalnej koordynacji *versus* produkcja rolna według zwyczajowych wzorów); (3) charakteru siły roboczej (robotnicy dysponujący wolnością osobistą i sprzedający swoją siłę roboczą niczym towar na rynku pracy *versus* pracownicy pozostający w osobistej prawnej zależności od pracodawcy – niewolnicy, chłopci pańszczyźniani); (4) charakteru rynku ekonomicznego (rynek jako nieograniczony teren wymiany, dystrybucji i konsumpcji, regulowany przez popyt i podaż *versus* dominacja rynków lokalnych wynikająca z obwarowanej wieloma ograniczeniami wymiany handlowej); (5) charakteru obowiązujących praw (prawo uniwersalistyczne, stosowane na równi do wszystkich i egzekwowane przez bezstronny aparat wymiaru sprawiedliwości *versus* prawo o charakterze partykularystycznym, w różny sposób stosowane do różnych grup czy klas społecznych); (6) motywacji (nieograniczone dążenie do zysku jako powszechna motywacja intensywnych działań ekonomicznych *versus* dążenia do zaspokajania potrzeb na poziomie dotychczasowym, standardowym, sankcjonowanym zwyczajowo) (Sztompka, 2002).

Innym przykładem dwubiegunowej typologii społeczeństw, tym razem opartej na analizie działań, jakie podejmują jednostki, jest typologia Rothbarda (2007), zgodnie z którą ukonstytuowanie danego typu zależy od dominującego rodzaju działań mających miejsce na określonym obszarze oraz odpowiadającego im typu interakcji międzyludzkich. Wyróżnił on dwa typy społeczeństw: hegemoniczne i kontraktowe. Pierwszy typ charakteryzuje się dominacją działań inwazyjnych w postaci bezpośredniej przemocy lub groźby jej użycia, drugi – nieinwazyjnych, czyli dobrowolnej współpracy, gdzie panuje tzw. aksjomat o nieagresji. Ze względu na to, iż w większości społeczeństw spotykamy obydwa typy interakcji, jest to przykład klasycznej dwubiegunowej typologii osiowej, której dwa skrajne punkty reprezentują klasyczne typy idealne. Przykładem społeczeństwa, które najbardziej zbliżyło się do idealnego społeczeństwa hegemonicznego, jest Kambodża podczas rządów Czerwonych Khmerów, ale także nazistowskie Niemcy czy ZSRR, podczas gdy na przeciwnym biegunie osi można by umieścić społeczeństwo kolonistów angielskich na terenie Ameryki Północnej w XVII i XVIII w. (Stefaniak, 2015). Z punktu widzenia badań nad rozwojem działania hegemoniczne obniżają jakość i ilość dóbr wytwarzanych przez osoby, do których są one skierowane (Rothbard, 2010), stąd należy poddać w wątpliwość, czy funkcjonowanie społeczeństwa hegemonicznego ma jakikolwiek potencjał rozwojowy w perspektywie długoterminowej (Stefaniak, 2015).

Spółeczeństwo w procesie rozwoju jest systemem rozumianym jako pewna złożona całość składająca się z wielu elementów połączonych wzajemnymi relacjami. Całość tę można ogólnie charakteryzować poprzez właściwości opisywane kategoriami dychotomicznymi: równowaga lub nierównowaga, konsensus lub jego brak, harmonia lub walka, współpraca lub konflikt, pokój lub wojna, dobrobyt lub kryzys (Sztompka, 2005). Opisy te nabierają sensu w kontekście przewidywania zmian społecznych oraz poszukiwania czynników te zmiany przyspieszających lub hamujących. Analizując mechanizmy zmiany społecznej i postępu warto zwrócić uwagę na dualizm „chęć zmiany *versus* chęć utrzymania *status quo*”, który wywodzi się z krytyki teorii konfliktu dokonanej przez Lockwooda (1991). Zauważył on, że konflikt społeczny nie zawsze prowadzi do zmiany. Zdaniem Lock-

wooda na możliwość zajęcia zmiany społecznej wpływa nie tylko chęć zmiany, ale również dobrze potrzeba utrzymania *status quo*. Druga z dwóch opozycyjnych sił związana jest często z władzą, która wzmacnia interesy określonych grup społecznych, opierając się zmianie. Prowadzi to do reprodukcji aktualnie obowiązującego porządku społecznego poprzez neutralizowanie pojawiających się tendencji do transformacji społecznych (Pomiankiewicz, 2014).

Podsumowanie

Artykuł podejmuje temat dualizmów socjologicznych i możliwości ich implementacji w badaniach nad rozwojem. Przywołane w nim dualizmy i dychotomiczne podziały społeczne posłużyły do opracowania warstwy koncepcyjnej oraz metodologicznej kompleksowego programu badań nad rozwojem społeczno-gospodarczym. Efekty przeprowadzonej analizy zapisano w formie kilku wniosków.

Badania nad rozwojem społecznym (traktowanym jako podstawa rozwoju gospodarczego), bez względu na to, czy są prowadzone w ujęciu statycznym czy dynamicznym (zmienność w czasie), powinny odwoływać się do roli jednostkowego sprawstwa i struktury w wyjaśnianiu zmian społecznych. Rolę tę warto rozumieć zgodnie z koncepcją dualizmu analitycznego Archer (1995), czyli uznać, że struktura ma wpływ na ludzkie działania, choć nie bezpośredni. Za ostateczną reakcją jednostki na możliwości i ograniczenia, jakie nakłada struktura, odpowiedzialna jest bowiem ludzka refleksyjność dyskursywna, oparta na indywidualnej racjonalizacji i interpretacji własnego działania w akcie poznania teoretycznego. Artykuł proponuje zatem nowy sposób rozumienia struktury społecznej, definiując ją jako możliwości i ograniczenia podejmowania określonych działań i przekierowując tym samym myślenie o rozwoju na poziom jednostek, które dzięki własnej refleksyjności podejmują określone działania. Badanie samej struktury, która determinuje działania, jest zatem niewystarczające z punktu widzenia poznania mechanizmów zmiany społecznej. Świadomość dualizmu ontologicznego „struktura *versus* podmiotowe sprawstwo” pozwala stwierdzić, iż w badaniach nad rozwojem zakładanie deterministycznych zależności pomiędzy strukturą a poziomem rozwoju jest ryzykowne i zawsze zależne od kontekstu miejsca i czasu, a także jednostkowych działań będących rezultatem wewnętrznej konwersacji, pozwalającej określić pozycję podmiotu działającego w relacji do kontekstu – konwersacji, którą należy poznać i zrozumieć. Skoro wpływ struktur jest przepuszczany przez filtr ludzkiej refleksyjności dyskursywnej, to trudno obronić dominujące wśród geografów stanowisko, zgodnie z którym endogeniczne czynniki rozwoju, występujące na obszarze określonej jednostki terytorialnej i tam wywołujące określone skutki, mają w zasadzie charakter deterministyczny, imperatywny, a zatem są decyzyjne, sterowalne i kontrolowane (Blakely, 1989; Domański, 1990; Parysek, 1997).

Socjologiczny dualizm „struktura *versus* podmiotowe sprawstwo” narzuca rozumienie rozwoju w kategoriach zmiany jakościowej i systemowej, a nie ilościowej. Oznacza to, że badania nad rozwojem społeczno-gospodarczym powinny podążać w kierunku mechanizmów zmiany, nie zaś szukania punktów równowagi. Tymczasem, zdaniem Hausnera (2013), badacze rozwoju koncentrują się na tym, co niezmiennie, opisując i mierząc zmiany głównie w warunkach systemowej ciągłości, a są to zmiany kroczące. Tracą tym samym z pola widzenia zmiany skokowe i nieciągłe, za które odpowiada podmiotowe

sprawstwo. Jednostki, działając wprawdzie w określonym kontekście strukturalnym i instytucjonalnym, wykorzystują istniejące bądź uruchamiają nowe czynniki rozwoju dzięki temu, iż obdarzone są niezbędnym poziomem autonomii. Poziom wolności działających podmiotów jest czynnikiem modyfikującym sposób, w jaki determinanty rozwoju wpływają na działania i odwrotnie. Jak twierdzi Sen (1999), usuwanie zniewoleń ma kluczowe znaczenie dla rozwoju, rozwój zaś dokonuje się wyłącznie za sprawą wolnej działalności ludzi. Autonomię działania są w stanie zapewnić prawidłowe relacje pomiędzy jednostkami, organizacjami społecznymi a władzą. W myśl analitycznego dualizmu, w badaniach nad rozwojem należy określać wpływ ciężaru ograniczeń nakładanych przez strukturę oraz stopień wolności przynależnej podmiotowemu sprawstwu w różnych kontekstach społecznych. Zjawiska i procesy partycypacji obywatelskiej, przemiany wzorów uczestnictwa w życiu publicznym ze względu na swoje osadzenie w strukturze społeczno-kulturowej oraz wagę indywidualnego i grupowego sprawstwa, wydają się szczególnie predysponowane do takiej analizy (Weryński, 2015).

Różnice w stopniu upodmiotowienia przedstawicieli określonych grup prowadzą do nierówności społecznych, które odpowiadają za inercję i utrwalenie zastanych struktur społecznych z powodu braku przekonania o możliwości zmiany. Poszukiwanie siły sprawczej, która utrzymuje istniejącą linię podziału pomiędzy klasą upośledzoną a uprzywilejowaną oznacza konieczność zrozumienia mechanizmów sprawowania władzy oraz sił, z których część dąży do zmiany, a część chce utrzymać *status quo*. Pokonanie nierówności wymaga upodmiotowienia grupy upośledzonej po to, aby ta zaczęła podejmować wysiłki prowadzące do poprawy własnego położenia poprzez zmianę struktury, co w konsekwencji prowadzi do rozwoju. Mechanizmy upodmiotowienia powinny zatem stać się stałym elementem programu badań nad możliwościami dalszego rozwoju określonych społeczności.

Przyjmując założenie o strukturze społecznej jako bycie z jednej strony nieustannie przekształcanym, a z drugiej reprodukowanym przez działania jednostek, porządek oraz struktury społeczne należy traktować jako przygodne, trwające określony czas. Właściwości struktur społecznych, które wyjaśniają mechanizmy zmiany społecznej powinny być zatem przedmiotem badań ograniczonych do określonego czasu i miejsca (Pomiankiewicz, 2014), sam kontekst miejsca i czasu zaś – stałym elementem programu badań nad rozwojem. Rozwój jest zatem zawsze procesem uwarunkowanym zmieniającymi się w czasie: stylem (sposobem, metodą) zarządzania, strategią rozwoju społeczno-gospodarczego oraz czynnikami lokalnymi, a nigdy stanem.

Przechodząc z poziomu konceptualizacji na poziom operacjonalizacji badań nad rozwojem, wypadkowa relacji pomiędzy ograniczającą jednostki strukturą oraz kształtującymi strukturę podmiotami powinna być analizowana na dwóch poziomach i w dwóch skalach jednocześnie. Badania należy prowadzić równoległe na poziomie obiektywnym, czyli mierzalnym oraz subiektywnym – związanym ze sferą norm, wartości i ludzkiej refleksyjności, a także w skali makro, w której analizie poddawane są elementy struktury i kultura, obowiązujące wszystkich członków danego społeczeństwa, oraz mikro, gdzie przedmiotem badań jest jednostka lub niewielkie grupy społeczne, ich motywacje i refleksyjność. Kompleksowy program badań nad rozwojem społeczno-gospodarczym powinien zatem czerpać zarówno z metod stosowanych w socjologii neopozytywistycznej, jak i socjologii rozumiejącej.

Ryciny, pod którymi nie zamieszczono źródeł, są opracowaniami własnymi autora artykułu.

Artykuł powstał w ramach realizacji grantu „Dualizm rozwoju gmin w Polsce w kontekście polityki i aspiracji społeczności lokalnych oraz czynników zewnętrznych – na tle wybranych jednostek Unii Europejskiej” (DEC-2018/31/B/HS4/00260), finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki.

Piśmiennictwo

- Antoci, A., Sabatini, F., & Sodini, M. (2009). *The fragility of social capital*. FEEM Working Paper, 16.2009.
- Archer, M.S. (1995). *Realist Social Theory: the Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M.S. (2007). *Making our Way through the World: Human Reflexivity and Social Mobility*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M.S. (2013). *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*. Kraków: Nomos.
- Bauman, Z. (1993). *Modernity and Ambivalence*. Oxford: Polity Press.
- Berger, P., & Pullberg, S. (1965). Reification and the Sociological Critique of Consciousness. *History and Theory*, 4(2), 196-211. <https://doi.org/10.2307/2504151>
- Blakely, E.J. (1989). *Planning local economic development. Theory and practice*. London: Sage Library and Social Research.
- Boksański, Z. (2016). Zmiana społeczna i jednostka we współczesności. *Przegląd Socjologiczny*, 65(3), 9-22.
- Bourdieu, P. (2009). *Rozum praktyczny: O teorii działania*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Boutang, Y.M. (2012). *Cognitive Capitalism*. New York: Wiley.
- Budowski, M., Tillmann, R., Keim, W., & Amacker, M. (2010). Conceptualizing 'precarious prosperity': Empirical and theoretical elements for debate. *International Journal of Comparative Sociology*, 51(4), 268-288. <https://doi.org/10.1177/0020715210368840>
- CBOS. (1996). *Konflikty w polskim społeczeństwie. Aktualność dawnych podziałów*. Pobrane z: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1996/K_156_96.PDF (17.02.2020).
- Chojnicki, Z. (1989). Podstawowe aspekty rozwoju społeczno-gospodarczego. W: A. Kukliński (red.), *Współczesne problemy gospodarki przestrzennej Polski*. Seria: Rozwój Regionalny, Rozwój Lokalny. Samorząd Terytorialny, 18 (s. 107-121). Warszawa: Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW.
- Chojnicki, Z. (1999). *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Chojnicki, Z. (2008). Rozwój społeczno-ekonomiczny i jego aspekty aksjologiczne. W: J. Parysek, & T. Strykiewicz (red.), *Region społeczno-ekonomiczny i rozwój regionalny* (s. 21-36). Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Churski, P., Dolata, M., Dominiak, J., Hauke, J., Herodowicz, T., Konecka-Szydłowska, B., Nowak, A., Perdał, R., & Woźniak, M. (2018). Współczesne przemiany czynników rozwoju społeczno-gospodarczego. W: P. Churski (red.), *Teoretyczne i aplikacyjne wyzwania współczesnej geografii społeczno-ekonomicznej. Studia KPZK PAN*, 183 (s. 67-88), Warszawa: KPZK PAN.
- Coleman, J. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95-S120. <https://doi.org/10.1086/228943>
- Damon, J. (2012). *Wykluczenie*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Davidson, S. (1998). Spinning the wheel of empowerment. *Planning*, 1262, 14-15.

- Domański, R. (1990). *Gospodarka przestrzenna*. Warszawa: PWN.
- Domecka, M. (2013). Dualność czy dualizm? Relacje pomiędzy strukturą i podmiotowym sprawstwem we współczesnych debatach teoretycznych. W: A. Mrozowicki, O. Nowaczyk, & I. Szlachcicowa (red.), *Sprawstwo. Teorie, metody, badania empiryczne w naukach społecznych* (s. 103-115). Kraków: Nomos.
- Durkheim, É, & Bellah, R.N. (1973). *Émile Durkheim on Morality and Society. Selected Writings*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Durkheim, É. (1999). *O podziale pracy społecznej*. Warszawa: PWN.
- Giddens, A. (2003). *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturalizacji*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i Spółka.
- Hałas, E. (2011). Refleksyjność jako zasada i problem teorii społecznej. *Zagadnienia Naukoznawstwa*, 188(2), 191-202.
- Harvey, D. (1990). *The condition of postmodernity*. Cambridge: Blackwell.
- Hausner, J. (2013). Rozwój społeczno-gospodarczy. W: J. Hausner, A. Karwińska, & J. Purchla (red.), *Kultura a rozwój* (s. 21-38). Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Huntington, S.P. (1998). *Zderzenie cywilizacji*. Warszawa: MUZA SA.
- Huwart, J.Y., & Verdier, L. (2013). *Economic Globalisation. Origins and consequences*. Organisation for Economic Cooperation and Development Insights, OECD Publishing.
- Inglehart, R. (red.). (2003). *Human values and social change. Findings from the values surveys*. Leiden – Boston: Brill.
- Iwińska, K. (2015). *Być i działać w społeczeństwie. Dyskusje wokół teorii podmiotowego sprawstwa*. Kraków: Nomos.
- Karwińska, A. (2013). Kulturowe podłoże formowania się kapitału ludzkiego i społecznego. W: J. Hausner, A. Karwińska, & J. Purchla (red.), *Kultura a rozwój* (s. 307-326). Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Kotus, J., Piekarska, J. (2019). Geograf społeczny na ścieżce eksperymentalnej. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 46, 103-120.
- Lockwood, D. (1991). Social Integration and System Integration. W: S. Lash (red), *Post-Structuralist and Post-Modernist Sociology*. Cambridge: Edward Elgar Publishing Limited.
- Lorini, G. (2010). Ontologia społeczna Czesława Znamierowskiego. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 72(4), 21-30.
- Macionis, J.J. (1987). *Sociology*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Manicas, P.T. (1987). *A History and Philosophy of the Social Sciences*. London: Blackwell.
- Mansell, G. (1989). Dualism in Social Theory and Systems Practice. W: M.C. Jackson, P. Keys, & S.A. Cropper (red.), *Operational Research and the Social Sciences* (s. 171-175). Boston: Springer.
- Markowska-Przybyła, U. (2016). Determinanty kapitału społecznego w kontekście możliwości oddziaływania władz publicznych. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 418, 240-251. <https://doi.org/10.15611/pn.2016.418.24>
- Markowski, A., & Pawelec, R. (2001). *Słownik Wyrazów Obcych i Trudnych*. Warszawa: Wilga.
- Marks, K. (1959). *Kapitał*, 3. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Misztal, M. (1980). *Problematyka wartości w socjologii*. Warszawa: PWN.
- Mucha, J. (1986). *Socjologia jako krytyka społeczna. Orientacja radykalna i krytyczna we współczesnej socjologii zachodniej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Palczyński, T. (2001). *Socjologia stosunków międzynarodowych. Zarys problematyki*. Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne.
- Parysek, J. (1997). *Podstawy gospodarki lokalnej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

- Parysek, J. (2005). *Miasta polskie na przełomie XX i XXI wieku: Rozwój i przekształcenia strukturalne*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Parysek, J. (2018). Rozwój społeczno-gospodarczy oraz czynniki i uwarunkowania rozwoju. W: P. Churski (red.), *Teoretyczne i aplikacyjne wyzwania współczesnej geografii społeczno-ekonomicznej. Studia KPZK PAN*, 183 (s. 37-56). Warszawa: KPZK PAN.
- Piróg, T. (2016). *Dialog obywatelski w perspektywie socjologicznej. Mity i realia dobrego rządzenia*. Kraków: Nomos.
- Pomiankiewicz, Ł. (2014). Kultura jako struktura. Dualizm analityczny i realizm ontologiczny w koncepcji zmiany kulturowej Margaret, S. Archer. *Studia Socjologiczne*, 214(3), 45-66.
- Porpora, V.D. (1989). Four Concepts of Social Structure. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 19(2), 195-211. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.1989.tb00144.x>
- Ritzer, G. (red.). (1992). *Metatheorizing: 6 Key Issues In Sociological Theory*. London: Sage Publications.
- Rothbard, M.N. (2007). *Ekonomia wolnego rynku, 1*. Warszawa: Fijorr Publishing.
- Rothbard, M.N. (2010). *Etyka wolności*. Warszawa: Fijorr Publishing.
- Rubinstein, D. (1981). *Marx and Wittgenstein: Social Praxis and Social Explanation*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Schumpeter, J.A. (2005). Development. *Journal of Economic Literature*, 43(1), 108-120.
- Sen, A. (1999). *Rozwój i wolność*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Skąpska, G. (2016). *Socjologia – nauka o społeczeństwie, dla społeczeństwa*. Wykład inauguracyjny na rozpoczęcie roku akademickiego 2016/2017 w Instytucie Socjologii UJ. Pobrane z: <https://socjologia.uj.edu.pl/documents/15033991/28943437/Prof.+Sk%C4%85pska+-+wyk%C5%82ad+inauguracyjny/0ab5c7eb-4357-4de8-8c85-e199a3e3c0f0> (17.02.2020).
- Stawiński, J. (2008). Dualizm. W: G. Marshall (red.), *Słownik socjologii i nauk społecznych* (s. 63). Warszawa: PWN.
- Stefaniak, Ł. (2015). Dwubiegunowa typologia społeczeństw Murraya Rothbarda. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska I – Philosophy and Sociology*, 40(2), 121-135. <https://doi.org/10.17951/i.2015.40.2.121>
- Szacki, J. (1964). *Durkheim*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Sztompka, P. (1983). Zmiana strukturalna społeczeństwa: szkic teorii. *Studia Socjologiczne*, 2, 125-151.
- Sztompka, P. (1985). Teoria socjologiczna końca XX wieku. Wstęp do wydania polskiego. W: J.H. Turner (red.), *Struktura teorii socjologicznej* (s. 9-53). Warszawa: PWN.
- Sztompka, P. (2002). *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Sztompka, P. (2005). *Socjologia zmian społecznych*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Turowski, A. (2013). Pustynia wolności. *Zeszyty Artystyczne*, 23, 33-40.
- Weryński, P. (2015). Morfogeneza zbiorowych podmiotów działania. Metodologia badania polskiego sprawstwa obywatelskiego. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie*, 85, 587-598.
- Wright Mills, C. (1961). *Elita władzy*. Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza.
- Wyka, A. (1993). *Badacz społeczny wobec doświadczenia*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Ziółkowski, M. (2012). Kapitały społeczny, kulturowy i materialny i ich wzajemne konwersje we współczesnym społeczeństwie polskim. *Studia Edukacyjne*, 22, 7-27.
- Żarnowski, J. (2020). *Struktury społeczne: upiór przeszłości czy narzędzie badawcze? Wnioski z ewolucji historiografii dziejów społecznych*. Pobrane z: http://www.historiaspoleczna.uw.edu.pl/seminarium/badania-struktur-spolecznych/struktury_spoleczne_upior_przeslosci_czy_narzedzie_badawcze_wnioski_z_ewolucji_historiografii_dziejow_spolecznych (17.02.2020).

Summary

This article of a theoretical and conceptual nature seeks to indicate possibilities for the dualisms applied in sociology to gain incorporation into the conceptualisation and operationalisation of the research on socio-economic development that geographers pursue. These dualisms should prove useful in explaining the mechanisms of social change as the driving force behind development. The article emphasises the role of structure and agency in explaining development mechanisms, proposes the pursuit of research at several levels simultaneously in line with sociology's methodological dualisms, and also supplies examples of dichotomous categorisations and social structures that help with the understanding of development mechanisms. The incorporation of sociological dualisms into geographical considerations of development can bring new perspective to the design of research, triangulation (combining different methods of analysis) and conclusion-drawing. The result will be a readier challenge of geographers' propensity to formulate deterministic dependences and perceive development factors as fully controlled.